

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

В. Е. Лось

*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

м. Київ

УНІАТСЬКА ЦЕРКВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Одним із найактуальніших аспектів вивчення Уніатської Церкви Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. є з'ясування ступеня дослідженості проблеми представниками історичної науки. Попри окремі вузькоаналітичні розвідки, на сьогодні немає ґрунтового історіографічного дослідження зазначеної теми.

У цілому історіографія проблеми передбачає аналіз концептуальних напрямів, які були характерні для того чи іншого хронологічного періоду. Їх специфіка значною мірою зумовлювалася як розвитком філософсько-методологічної бази історичних досліджень, так і політичною ситуацією в країні.

Виділяємо такі напрями: пошук та дослідження джерел істориками XIX – поч. XX ст., наукові розробки яких є найбільш численними, однак конфесійно упередженими; галицька міжвоєнна церковна історіографія, зосереджена на спробі подати історію Церкви з греко-католицького боку; радянський період, крім питань економічного життя Церкви, представлений незначною кількістю праць атеїстичного спрямування. Важливим є і науковий доробок істориків діаспори, який відрізняється різноманітністю думок у залежності від конфесійної приналежності авторів. Одним із пріоритетних напрямів сучасної української історіографії також є джерелознавчі студії з церковної, зокрема, унієзнавчої тематики. Серед закордонних центрів унієзнавчих досліджень найґрунтовніше репрезентована Польща, зокрема Люблінський Католицький Університет.

Безперечною заслугою російської і польської історіографії ХІХ ст. є нагромадження та введення в науковий обіг основного комплексу відомих на сьогодні джерел з історії Київської митрополії. Проте трактування унійної проблематики істориками виходило з політичних інтересів їх держав та мало яскраво виражене конфесійне забарвлення. Якщо польська історіографія була зосереджена на висвітленні силових засобів ліквідації унії російським урядом, то російська, в свою чергу, наголошувала на насильницьких методах впровадження унії та антиунійній опозиції. Таким чином, відповідно до цього державного замовлення йшов й підбір та використання джерельної бази. Для більшості наукової літератури ХІХ ст. характерним є урочисто-парадний стиль з конформістським підбором фактичного матеріалу.

При розгляді російської історіографії ХІХ ст., яка зосередила найбільшу увагу на вивченні історії Церкви, слід виділити науково-популярний та власне науковий напрями студій. До першого відноситься значний масив праць, присвячених питанню приєднання уніатів до православ'я в 1839 р. Ця подія викликала появу значної кількості літератури, яку можна поділити на дві групи: 1) праці, присвячені акту "возз'єднання" та подіям, що йому передували; 2) життєписи визначних діячів приєднання. Першу групу репрезентує ювілейна література, видана до п'ятдесятої річниці приєднання, в якій детально зображено цей процес на офіційному рівні¹. Втім зазначені праці мають більше популярний, ніж науковий характер.

Близькими до цих праць є і життєписи, оскільки в них, крім біографії діяча "возз'єднання" Й. Семашка, висвітлюється і головна справа його життя – приєднання уніатів. В основному це невеликі за обсягом науково-популярні публікації на сторінках різних журналів². Найбільш ґрунтовним дослідженням цієї групи є біографічна праця викладача Литовської духовної семінарії Г. Кипріяновича³. Цінність цього твору, незважаючи на його апологетичність, полягає в тому, що автор через призму діяльності митрополита Й. Семашка висвітлив заходи царського уряду в підготовці нових кадрів Греко-Уніатської Церкви, відданих самодержавству, за допомогою яких і було здійснено акт ліквідації Церкви. Натомість Г. Кипріянович, на відміну від інших істориків того часу, приділив найбільше уваги джерелам, в яких висвітлено репресивні заходи стосовно уніатів.

Провідною ідеєю російських церковних та світських істориків

XIX ст., які діяли в руслі державницької позиції, було те, що Уніатська Церква та її вірні перебували в „аморальному” становищі, оскільки належали за догматами до однієї, а за обрядами до іншої віри. А отже, цим самим і обґрунтовувалася необхідність її приєднання. Чільне місце серед праць, присвячених історії Греко-Уніатської Церкви досліджуваного періоду, займає представник “руської школи” М.О. Коялович⁴. Незважаючи на той факт, що праця дослідника базується на величезному масиві масових джерел, вона має виразно ідеологічне підґрунтя. Адже провідною концепцією М.О. Кояловича було те, що унія не мала майбутнього, і думка про її знищення завжди знаходилася в її середовищі. Автор проголосив ідею, підхоплену його наступниками, про абсолютно мирне впровадження православ'я на Правобережній Україні та Білорусі, а також рух низів до “возз'єднання”. Інший російський офіційний історик XIX ст. Д.А. Толстой зазначав, що унія – це напіввіра, нав'язана насильно Римом, а отже власне ходом історичного процесу Греко-Уніатська Церква повинна була повернутися до Православної, від якої вона власне і відкололася⁵. Цілком очевидно, що праці цих дослідників внаслідок яскравого конфесійного характеру та вибіркового підходу до джерельного матеріалу, недостатньо повно висвітлили історію Греко-Уніатської Церкви. Так, поза їхньою увагою залишилися церковні джерела, що висвітлювали внутрішнє становище Церкви.

Чільне місце різним аспектам життя Греко-Уніатської Церкви в першій половині XIX ст. надавали П.О. Бобровський, Д.А. Толстой та І.А. Чистович⁶. Провідною ідеєю їхніх праць є різке розмежування білого та чорного уніатського духовенства та вперта боротьба між ними. Так, П. Бобровський зосередив увагу на висвітленні діяльності Брестської капітули і її діячів, саме які, на його думку, підготували ґрунт для майбутнього приєднання. Натомість, поза увагою дослідника залишилося внутрішнє життя парафіяльного духовенства. До того ж Луцька єпархія, в складі якої перебувало уніатське населення Правобережної України, недостатньо представлена в його праці, яка зосереджена на дослідженні білоруських єпархій.

Загалом, російська церковна історіографія при висвітленні унійної проблематики ставила собі за мету вироблення ідеології політичного панування на західних теренах імперії та узаконення поділів Речі Посполитої. Більшість представників офіційної росій-

ської історіографії засудили Уніатську Церкву, не обтяжуючи себе вивченням процесів, які відбувалися в ній самій. В той же час варто відмітити і визначні здобутки історіографії XIX ст., які полягали в потужній археографічній діяльності Петербурзької, Віленської, Київської комісій, а також наукових товариств Київщини, Волині та Поділля, які створили корпус документальних джерел церковної історії, що спричинив до значного поступу у вивченні історії православ'я та унії.

Значно більше уваги дослідженню джерельної бази Греко-Уніатської Церкви Правобережної України приділили українські дослідники Церкви. Саме в Києві був сформований церковний напрям історіографії, а вже в другій половині XIX – на початку XX ст. виникла Київська церковно-історична школа на базі Духовної Академії. Школі були властиві “комплексний документалізм, текстологічні дослідження, використання нетрадиційного джерелознавства (на базі матеріалів церковно-археологічного музею Київської Духовної Академії та єпархіальних зібрань)”⁷. У своїй більшості представники школи займалися дослідженням української Православної Церкви, розглядаючи питання Греко-Католицької Церкви лише побіжно. Втім були праці, присвячені і деяким аспектам життєдіяльності Уніатської Церкви, головне, історії василіанського чину. Так, один із найкращих репрезентантів історико-церковної школи КДА М. Петров присвятив свою працю, що ґрунтувалася на багатій джерельній базі, зазначеній проблематиці, з'ясувавши роль василіан в уніїзації монастирів та латинізації Церкви⁸. А в його працях, присвячених опису Волині і Поділля, передусім зібраний та систематизований багатий фактологічний матеріал. Дослідник торкався питання приєднання уніатського населення, проте висвітлював це із загальноприйнятих великодержавних позицій⁹. Чільне місце василіанських монастирів в освіті юнацтва відзначив і дослідник М. Трипольський¹⁰.

У цілому, представники української історіографії, як церковної, так і світської, попри значний вклад у розвиток церковної історії, окремих монографічних досліджень, присвячених вивченню джерел з історії Греко-Уніатської Церкви наприкінці XVIII–XIX ст., не створили.

На загал, історики як народницької, так і державницької школи мало звертали увагу на власне церковні джерела. Якщо представники перших вважали релігійний фактор вторинним чинником

української історії, то другі намагалися інтерпретувати Церкву в національних категоріях, не беручи до уваги внутрішнє життя Церкви. Не зважаючи на гідну подиву археографічну діяльність істориків Наддніпрянщини XIX – початку XX ст., вона лише частково охопила внутрішньоцерковну документальну спадщину.

Певну увагу цьому питанню приділили українські дослідники-краєзнавці, які були тісно пов'язані з Київською школою. Їхнім позитивом було виявлення, облік, систематизація, часткове джерелознавче вивчення та публікація джерел регіональних архівів. Заслужують на увагу праці волинських краєзнавців О. Фотинського, священника В. Переговського, П. Антоновича, а також дослідників Поділля – М. Симашкевича, Ю. Сицинського, Н. Яворовського та ін.¹¹ Ці автори, на думку сучасного дослідника Ю. Земського, здійснили спробу об'єктивного, в межах дозволеного, висвітлення процесу приєднання уніатів і ставлення до них вищої єпархіальної влади в 30–40-х роках XIX ст.¹² Деякі з них навіть підкреслювали національну сутність уніатської церковної культури. Незважаючи на певний конфесійний підхід, подільські та волинські краєзнавці зробили значний внесок у вивчення історії Греко-Уніатської Церкви на території свого краю. Отже, публікації істориками-краєзнавцями окремих фактів і подій з історії унії, що виходили на сторінках Волинських, Київських та Подільських єпархіальних відомостей, а також журналу “Киевская старина”, характеризуються посиленою увагою до джерел.

Загалом, як свідчить огляд дорадянської історіографії, історія Церкви на той час вивчалася інтенсивно, в першу чергу, представниками Київської церковно-історичної школи та пов'язаними з ними ідейно краєзнавцями. Саме в другій половині XIX – початку XX ст. було введено в науковий обіг основний комплекс відомих на сьогодні джерел з історії Церкви. Однак їхні праці, з огляду на суспільно-політичні умови, мають виразне ідеологічне підґрунтя та хибують на упереджений конфесійний підхід. Крім того, цілий пласт церковних джерел, що висвітлювали внутрішнє життя уніатської спільноти, не входив до сфери їхніх інтересів.

У другій половині XIX ст. греко-католики Австрійської імперії почали створювати власну школу дослідження Уніатської Церкви, проте передовсім їхні праці зосереджувалися на вивченні регіональної історії Церкви на території Галичини. Частково питання Греко-Уніатської Церкви на Правобережжі розглядалися єпископом Перемишльським Ю. Пелешем¹³.

Серед польських дослідників, які приділяли певну увагу питанням Греко-Уніатської Церкви, найбільш торкається нашої проблеми праця Познанського римо-католицького єпископа Е. Ліковського¹⁴. Монографія Е. Ліковського, створена на багатому джерельному матеріалі, була своєрідною реакцією на насильне приєднання Холмських уніатів у Російській імперії в 1875 р. У той же час Е. Ліковський, виступаючи більше як католик, аніж представник польської історіографії, розглядав Уніатську Церкву XVIII–XIX ст. як жертву зовнішнього тиску не лише Російської імперії, а й Речі Посполитої. Він звинувачував уряд останньої у переслідуванні своїх релігійно-політичних цілей та в ігноруванні інтересів Уніатської Церкви. Прикметно, що автор приділив значну увагу і внутрішньому становищу Церкви: зокрема, внутрішня слабкість Церкви, її незначна соціальна опора та низький освітній рівень духовенства відіграли, на його думку, суттєву роль в занепаді унії. Саме тому до праці історика звертаються і сучасні дослідники Церкви.

У цілому для історіографії XIX ст., і польської зокрема, що була, певною мірою, спробою відповіді на русифікаційну політику російського уряду на землях, які раніше належали Речі Посполитій, характерним є емоційне ставлення до висвітлення проблем церковної історії.

Отже, слід зазначити, що історіографія XIX – початку XX ст. у використанні джерельної бази для висвітлення церковної політики перебувала під впливом державницьких позицій Російської та Австрійської імперій.

Радянська історіографія, в руслі якої розвивалася українська історична наука в XX ст., мала своїм пріоритетним завданням уніфікувати та догматизувати українську історію, прагнучи узгодити її оцінки з російською історією. Саме тому об'єктивне висвітлення історії Греко-Уніатської Церкви було в той час неможливим. Греко-Уніатська Церква розглядалася в руслі експансії Ватикану та Речі Посполитої на українські території або пов'язувалася з українським національним рухом, який визначався як реакційний¹⁵. Говорити про збір, публікацію, а тим більше об'єктивне трактування джерел з даної теми не доводиться, оскільки це не входило до пріоритетних напрямів дослідження.

Набагато більше уваги церковній тематиці було приділено українською греко-католицькою історіографією міжвоєнного Львова. Саме завдяки науково-дослідницьким заходам Української Греко-Като-

лицької Церкви на західноукраїнських теренах у період між двома світовими війнами почав інтенсивно розвиватися греко-католицький напрям української церковно-історичної науки. Цей напрям репрезентували такі осередки: НТШ, Ставропігійський інститут, Богословське наукове товариство, Національний музей та Архів історії Унії. Саме в Архіві історії Унії концентрувалася документальна спадщина Греко-Уніатської Церкви. На думку сучасних науковців, архів фактично став центром зі збирання та дослідження церковних джерел на українсько-білоруських землях ранньомодерного періоду¹⁶.

Проблематика церковно-історичних досліджень даного напрямку фокусувалася на вивченні початків християнства в Україні та на концепціях церковної унії, яку вони студіювали переважно в історіософському аспекті. Унія для галицьких учених – безперервний культурно-релігійний процес, започаткований християнізацією українських теренів. У цьому руслі працювали С. Томашівський, М. Чубатий, В. Липинський та ін.¹⁷ Втім підкреслимо, що унійна проблематика істориків мала ідеологічне забарвлення та розвивалася у вузьких конфесійних межах. Надмірна заполітизованість дослідників, що була зумовлена реаліями того часу, спричинила до маловивченості джерел з внутрішньої історії Церкви. Здебільшого внутрішні церковні питання досліджувалися в ході біографічних досліджень та при розгляді монастирського життя¹⁸. Ще менше уваги було надано внутрішньо-церковній проблематиці Уніатської Церкви на теренах Правобережжя, вивчення якої мало лише спорадичний характер. Тут слід відмітити публікацію о. Й. Скрутеня в Записках чину Василя Великого (ЧСВВ), “візити” Дубенського монастиря¹⁹.

За умов, коли в УРСР розвиток об’єктивної історичної науки був обмежений, ще одним острівцем національної історіографії, за слушним зауваженням професора Я. Калакури, залишалася українська діаспора, яка була фундатором і оборонцем національних традицій української історії²⁰. Головним осередком досліджень української Греко-Католицької Церкви був Рим, де василіанський чин видавав “Записки” та організовував наукове видання архівних матеріалів Ватикану. Цю працю очолив і здійснив, за участю своїх співробітників, протоархімандрит ЧСВВ А.Г. Великий, який багато зробив на ниві дослідження історії Греко-Уніатської Церкви. Їхня діяльність полягала в основному у виданні церковних джерел

з історії України та Білорусі, що ґрунтувалися на збірках Ватикану²¹. Надзвичайно інформативною є його праця “З літопису Християнської України”, яка дає можливість ретроспективного аналізу історії Греко-Уніатської Церкви попередніх століть²². Короткі біографічні нариси уніатських митрополитів подає співробітник А. Великого о. І. Назарко²³. Слід відмітити і праці М. Ваврика, В. Ленцика, І. Нагаєвського, Т. Коструби, В. Кудрика та інших дослідників католицької орієнтації²⁴. До кола питань дослідників за пріоритетністю належала проблема ліквідації Церкви в 90-х роках XVIII ст. і в 30-х роках XIX ст., що була найбільше сфальсифікована в російській та радянській науці. Традиції уніатського напрямку простежуються в наукових працях нової генерації українських істориків діаспори, до яких слід віднести С. Сенік, І. Патрила, П. Підручного²⁵.

Використання матеріалів зарубіжних архівів, особливо Ватиканських, значно посилює цінність досліджень діаспори, яка зробила вагомий внесок у розвиток церковної історії. Втім частина цих праць не позбавлена тенденційності у викладі матеріалу, особливо конфесійної заангажованості. Крім того, через брак доступу до українських архівів деякі з них мають компілятивний характер.

Розглядаючи сучасну українську церковну історіографію, насамперед необхідно підкреслити зацікавленість авторів унійною проблематикою. Вихід з підпілля Української Греко-Католицької Церкви та поява нової кризи в міжцерковних стосунках призвели до поглиблення цих досліджень. На цьому фоні науковцям стало зрозуміло, що, окрім великого корпусу опублікованих джерел і літератури, залишається багато непорозумінь і суперечностей наукового характеру. Саме тому поява на початку 90-х років XX ст. серед загалу історичних праць, присвячених церковній тематиці, унійних досліджень дозволяє виділити їх в окремий блок.

Сучасні унієзнавчі дослідження можна поділити за кількома найбільш помітними напрямками. Перш за все, це джерелознавчі та археографічні студії. Слід враховувати й праці узагальнюючого характеру з історії Церкви на Україні, а також різноманітні статті, які розглядають ті чи інші аспекти унієзнавчої проблематики.

Інтерес до історії Греко-Уніатської Церкви спричинив до значного поживлення евристичної архівної роботи. Увага до джерел з історії Церкви є цілком зрозумілою, враховуючи ту роль, яку займала Церква в Середньовічний та Модерний період. На сьогодні,

за словами І. Скочилися, йдеться не стільки про кількісне збагачення джерельної бази, а й про тематичне розширення українського літописання, що дасть змогу розпочати вивчення проблем, котрі дотепер не розроблялися²⁶. Так, з 2000 р. Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства розпочав реалізацію програми “Архів Української Церкви”. Перший випуск цієї серії присвячений малодослідженій проблемі – історії унійних рухів на Волині та Київщині кінця XVII – першої половини XVIII ст.²⁷ Втім документи, які стосуються хронологічних рамок нашої роботи, ще чекають на свого дослідника. Одне із пріоритетних місць серед наукових осередків унійних досліджень займає Інститут історії Церкви Українського Католицького Університету у Львові, який відразу після свого створення після 1992 р. розпочав роботу над перекладами та публікацією наукової й навчально-методичної літератури, пошуком та систематизацією джерел. Багато актуальних питань унієзнавства публікується і на сторінках друкованого органу ЛКУ – в “Ковчезі”²⁸.

На сьогодні значно розширилася і тематика унійних студій. Якщо на початку 90-х років XX ст. в центрі уваги перебувала проблематика стосовно Берестейської унії, її генези та практики, то вже рубіж XX–XXI ст. засвідчує появу інтересу і до унійних досліджень пізнішого періоду. Привертає увагу публікація дослідником Церкви І. Скочилисом протоколів генеральних візитацій Львівської єпархії XVIII ст., які є документальним свідченням пастирської діяльності уніатського єпископату та дають можливість дослідити внутрішнє життя Церкви²⁹. Збір матеріалів та підготовка видання проводилися в рамках планової наукової теми Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського і дослідницького проекту Інституту історії Церкви Українського Католицького університету, що є свідченням налагодження співпраці між т. зв. “світськими” та “церковними” істориками Церкви.

У 90-ті роки XX ст. з’явився і ряд джерелознавчих публікацій уніатської тематики, що є надзвичайно важливим для нашого дослідження. Привертає увагу ряд публікацій історика О.П. Крижанівського, присвячених огляду архівних джерел до історії Православної, Греко-Уніатської та Римо-Католицької Церков Правобережної України³⁰. Архівознавчій та джерелознавчій церковній тематиці присвячено статті дослідника М. Довбищенка³¹.

Неабиякий інтерес представляють джерелознавчі студії над архівом уніатських митрополитів сучасного унієзнавця Л. Тимошенка³². В цілому дослідницька палітра історика є досить широкою, його перу належить і монографія, в якій простежується історія Уніатської Церкви на Київщині протягом XVII–XIX ст.³³ Автор детально описує політику російського уряду щодо Греко-Уніатської Церкви, а також процес нищення уніатських церков Київського Полісся в XIX ст. Церковні джерела з історії Уніатської Церкви Волині є предметом дослідження сучасного дослідника Р. Кондратюка³⁴.

Унієзнавча тематика знайшла своє відображення й серед узагальноючих праць з історії християнської церкви, де вона розглядається в контексті Православної чи Католицької церков. В цьому ключі слід відмітити працю історика С. Жилока, присвячену дослідженню унійної тематики стосовно історії Православної Церкви на Волині, в якій автор звернув особливу увагу на процес нищення на її території давніх уніатських церковних пам'яток³⁵.

Слід відмітити й колективну працю “Католицизм” серії “Історія релігії в Україні” Інституту філософії НАН України: автори дали об'єктивну характеристику становища Греко-Уніатської Церкви в складі Речі Посполитої та Російської імперії³⁶. Особливо цінним є наголос дослідників на глибокому корінні унії на Волині. В той же час праці бракує належної джерельної бази, а також у ній простежується вплив постмарксистських схем, що розглядають Церкву як суб'єкт соціально-економічних відносин, недостатньо приділяючи уваги її еклезіальній сутності. Саме до звернення уваги на еклезіальну та сакраментальну сутність Церкви та на оновлення традиційного дослідницького інструментарію закликає науковців відомий дослідник Церкви В.І. Ульяновський³⁷.

Поза сферою наукових зацікавлень вищевказаних дослідників залишився джерельний масив, що висвітлює особливості релігійного життя мирян, зокрема конверсії на родинному рівні, виконання вірними релігійних практик та інші малодосліджені питання мікроісторії. В даній сфері досліджень наявні на даний момент лише поодинокі розвідки. Зокрема, привертає увагу своєю фаховістю стаття М. Яременка, в якій на основі джерельного матеріалу здійснена спроба аналізу релігійної свідомості та міжконфесійних стосунків населення Правобережжя в другій половині XVIII ст.³⁸ Дещо більш дослідженою є проблема освітньої діяльності Церкви, зокрема її розвитку у василіанських монастирях³⁹.

Необхідно відзначити розробку сучасними істориками Церкви різних аспектів матеріального становища Уніатської Церкви. Досить ґрунтовні праці з цього питання належать О.П. Крижанівському та А.Л. Зінченку⁴⁰. В працях О.П. Крижанівського не лише розкривається одержавлення Церкви Російським урядом, а й ґрунтовно висвітлюється матеріальне становище вищого уніатського кліру та земельні володіння монастирів. Аналізу архівних джерел, де висвітлюються особливості функціонування церковних маєтків у системі політичних, соціальних, конфесійних та національних відносин Правобережної України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. присвячені праці А.Л. Зінченка⁴¹. Попри те, що автор зосередився в основному на секуляризаційних реформах царизму, він торкається і проблеми масового “возз’єднання” уніатів наприкінці XVIII ст. Заслугою дослідника є й аналіз візитацій уніатських монастирів та церков, з’ясування їх походження та джерельної вартості⁴².

Загалом слід відзначити, що для сучасної церковної історіографії є характерним як збільшення числа публікацій, так і розширення їх тематики. Посилилась аналітика соціологічних реконструкцій із використанням досвіду зарубіжних досліджень, зросла увага до культурно-антропологічної ретроспективи. Характерними рисами стало зближення світської та церковної наукових течій і шкіл за рівнем концептуального осмислення, використання наукової методології, фактографічного наповнення матеріалу тощо. Відмітною рисою нових праць є історична реконструкція, генезис явищ і механізмів подій. Дослідження проводяться на перетині історії, філософії, релігієзнавства, соціології, що значно розширює та збагачує їх можливості.

Проте багато питань залишилися поза сферою аналізу. Треба підкреслити, що, незважаючи на значні здобутки дослідників-унієзнавців, молодий вік вітчизняної церковної історіографії не дозволяє говорити про чітке оформлення нових шкіл. Можна лише з упевненістю стверджувати, що церковна тематика посіла належне місце серед пріоритетних напрямів новітньої української історіографії. Проте, попри значну кількість джерелознавчих унійних досліджень, не можна твердити про достатню опрацьованість тематики, зокрема, багато джерел як світського, так і церковного походження, що висвітлюють різні аспекти внутрішнього становища Греко-Уніатської Церкви Правобережжя XVIII–XIX ст. залишилися поза

увагою дослідників. Українська історіографія ще чекає на сучасні реконструкції проблеми релігійності населення, залишків цієї релігійності в свідомості людей після ліквідації Уніатської Церкви тощо.

Поява на сучасному етапі в польській історіографії значної кількості праць, присвячених дослідженню джерел з історії Греко-Уніатської Церкви, дозволяє виділити їх в окремий концептуальний напрям церковних досліджень. Люблінський Католицький Університет (КУЛ) репрезентує один із найбільших закордонних центрів унієзнавчих досліджень другої половини ХХ ст. До кола його наукових зацікавлень входять різноманітні сфери життя Греко-Уніатської Церкви, від питань організаційної структури та системи управління, до проблем соціальної історії, зокрема проявів релігійної свідомості вірних. Характерною рисою досліджень КУЛ є фокусування уваги на районах Холмщини, Галичини та Підляшся, що зумовлене об'єктивними причинами доступності джерельного масиву.

Історія функціонування Греко-Уніатської Церкви досліджувалася в контексті історії Римо-Католицької Церкви ще в 60–70-х роках ХХ ст. Зокрема, слід відзначити працю Л. Беньковського, яка ґрунтується на детальній обробці візитаційної літератури⁴³. Втім дослідженню, сфокусованому на Холмщині та Перемишлянщині, бракувало даних радянських архівалій, доступ до яких був ускладнений.

Значний внесок у дослідження джерельної бази Греко-Уніатської Церкви зробив студент Л. Беньковського В. Колбук. Його робота, зосереджена на описі адміністративної структури Церкви: єпископств, деканатів та парафій, розкриває зміни в організаційно-територіальній структурі Греко-Уніатської Церкви внаслідок переходу Правобережної України до складу Російської імперії⁴⁴. Перу дослідника також належить монографія, присвячена розгляду становища греко-уніатського духовенства Холмщини в середині ХІХ ст.⁴⁵ Ця праця, попри невідповідність територіальним рамкам нашої роботи, має загальнометодичне значення для розв'язання мети нашого дослідження та окреслює структурний підхід до висвітлення питань становища духовенства. Відмітною рисою досліджень є використання значної джерельної бази, що посилює їх інформативність. У той же час величезні ресурси архіву уніатських митрополитів у Санкт-Петербурзі залишилися незадіяними в працях науковця.

Для розуміння процесів функціонування Греко-Уніатської Церкви Правобережної України на початку ХІХ ст. необхідно

простежити особливості внутрішнього становища Церкви попереднього періоду. Саме тому праця С. Набиванця, яка є спробою переміщення польських унієзнавчих досліджень на східні терени, детально висвітлює різні сфери внутрішнього життя Київської митрополії наприкінці XVIII ст. та, відповідно, становить для дослідників Церкви неабиякий інтерес⁴⁶. Натомість зосередженість на вивченні однієї єпархії, без уявлення про ситуацію в інших структурних одиницях, унеможливує створення цілісної картини функціонування Уніатської Церкви. До того ж, на думку І. Скочилися, монографія С. Набиванця розглядає історію Уніатської Церкви як Східної Церкви Речі Посполитої, що свідомо чи мимохіть затінує візантійську та руську складову етосу київського християнства⁴⁷.

Найбільш повне залучення російських архівів на даному етапі зробив о. М. Радван, праці якого відображають найменш досліджені в польському унієзнавстві аспекти внутрішнього та зовнішнього становища Уніатської Церкви на підросійській Україні. Зауважимо, що відмітною рисою праць дослідника є використання джерельної бази російських, українських та білоруських архівів⁴⁸. У монографії “*Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim*” детально висвітлюється процес підготовки та реалізації царської антиунійної політики по відношенню до Греко-Уніатської Церкви, зокрема, діяльність таємних комітетів, русифікація духовної освіти тощо. Основний акцент зосереджений на питаннях зовнішньої діяльності Церкви, саме тому функціонування внутрішніх структур, зокрема, найнижчих церковно-адміністративних одиниць – парафій, автором не висвітлені. Нові дослідження автора є свідченням інтересу до візитаційної літератури, яка є надзвичайно цінним джерелом для історії внутрішнього життя Церкви⁴⁹. В той же час праці М. Радвана дещо хибують на надмірну увагу до статистичних даних, не досить чітко висвітлюючи концепцію автора.

Розгляд внутрішнього життя Церкви неможливий без висвітлення її освітньої діяльності. Багато уваги даній проблематиці приділила польська дослідниця М. Підлипчак-Маєрович, прогресивною ідеєю праць якої є те, що ченці-василіани завдяки своїй освітянській діяльності продовжували процес зближення західної та східної культур⁵⁰.

Отже, попри певну прокатолицьку упередженість сучасна польська історіографія еволюціонує до об'єктивної оцінки історії

конфесій. Її відмітною рисою є увага до джерел внутрішньоцерковного походження, про що свідчить поява на сучасному етапі публікацій архівних документів. До того ж польській історіографії характерні більш високий ступінь об'єктивності, обґрунтованість фактами, збагачення новими інтерпретаціями.

Інтерес до унієзнавчих студій, хоч й меншою мірою, проявляють і дослідники інших зарубіжних країн. У процес дослідження унійної тематики активно включилися і представники російської історіографії. Насамперед слід відмітити дослідження М.В Дмитрієва, С.Г. Яковенка, Б.Н. Флорі, які постулюють проблему конфесіоналізації руської спільноти в Речі Посполитій⁵¹. Втім вони фокусуються на ранніх роках існування унії, таким чином не зачіпаючи теми російської ліквідації Церкви. Значно більше уваги вивченню становища Уніатської Церкви в Російській імперії досліджуваного періоду приділяє білоруська історіографія. Конфесійні питання, національна ідентичність білорусів та політика російського уряду є предметом дослідження сучасної білоруської дослідниці С. Морозової⁵². Автор на значній джерельній базі висвітлює ліквідаційні заходи російського уряду щодо Білоруської Уніатської Церкви, які мали багато спільного як для білоруського, так і українського регіону. Крім того, праця дає можливість порівняльного аналізу реакції населення білоруських та українських уніатських єпархій щодо реалізації приєднання на регіональному рівні.

У цілому слід відзначити, що сучасних дослідників Церкви України, Росії, Білорусії та Польщі відрізняє як увага до архівних джерел, так і спроби їх зваженого та об'єктивного трактування на базі сучасної методології.

Деякі аспекти унієзнавчої тематики потрапили до поля зору й дослідників далекого зарубіжжя. Так, теми шкільництва василіан торкається в своїх дослідженнях, що ґрунтуються на російських та українських архівах, сучасний французький дослідник Д. Бовуа. Відмічаючи пропольську орієнтацію василіанської освіти, автор у той же час висловив твердження, що саме існування василіанського ордену в Російській імперії було можливим лише завдяки його пропольській освітній діяльності⁵³. Вченому належить ще одна праця, яка опосередковано торкається питань історії Греко-Уніатської Церкви⁵⁴. Втім, ґрунтовно досліджуючи становище польської шляхти Правобережжя, автор лише побіжно згадує про процес ліквідації Уніатської Церкви, під час якого, за його сло-

вами, уніатське духовенство та населення майже не чинило опору, що суперечить даним архівних джерел.

Привертає увагу і дисертаційна робота американської дослідниці Б. Скінер, присвячена питанням релігійної ідентичності та свідомості уніатів другої половини XVIII ст.⁵⁵ Автор стверджує, що знищення Уніатської Церкви, яке, перш за все, мало на меті ідею збереження русинів від польських впливів, у результаті призвело до вимушеної зміни ідентичності уніатського населення українських та білоруських земель. У свою чергу, це приводить дослідницю до гіпотетичних висновків про наявність зв'язку між загибеллю Церкви в Російській імперії та українською і білоруською національною ідентичністю на сучасному етапі.

Таким чином, історіографічний огляд засвідчує, що історико-джерелознавчий аналіз становища Греко-Уніатської Церкви був актуальним для історичної науки як протягом XIX–XX ст., так і на сучасному етапі. Якщо історики-позитивісти XIX ст., а також представники Львівської школи міжвоєнного періоду зібрали та систематизували значний комплекс джерел з історії Церкви, то сучасні дослідники збагатили його внутрішніми церковними джерелами, а також розширили методологічну базу позитивізму. У цілому державницькі інтереси та конфесійна заангажованість дослідників XIX – початку XX ст. стояли на заваді об'єктивному висвітленню джерел з історії Греко-Уніатської Церкви. З іншої сторони, це пояснюється не тільки іншими пріоритетами офіційної історіографії, але й тим фактом, що сама історична наука ще не була готова до подібних досліджень, не маючи відповідного інструментарію та методологічної бази.

На сучасному етапі розвитку історичної науки представники як української, так і зарубіжної історіографії, оперуючи багатим фактичним матеріалом та новими інтерпретаціями, намагаються дослідити історію Греко-Уніатської Церкви на Правобережній Україні без конфесійних, національних чи політичних упереджень.

¹ *Чистович И.А.* Пятидесятилетие воссоединения западно-русских уніатовъ с православною церковію. Обзор событий воссоединения въ царствование императора Николая I-го. – СПб., 1889. – 60 с.; *Крачковский Ю.* Пятидесятилетие воссоединения западно-русских уніатовъ с православною церковію. – Вильно, 1889. – 63 с.; *Стрельбицкий В.* Пятидесятилетие воссоединения уніатовъ (1839–1889). – Вильно, 1889. – 55 с. і т.д.

² Митрополит Литовский И. Семашко – воссоединитель западнорус-

ских униатов с православною церковью // ВЕВ. – 1906. – № 1/2. – С. 15–20; О митрополите Литовском Юсифе Семашке и воссоединении униатов в 1839 г. // Подольские ЕВ. – 1894. – № 18/19. – С. 316–320; Воспоминание о преосвященном Юсифе Семашке, митрополите Литовском и Виленском // КЕВ. – 1884. – № 4. – С. 167–173, № 5. – С. 210–214.

³ *Киприанович Г.Я.* Жизнь Юсифа Семашки: митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западнорусских униатов с православною церковью в 1839. – Вильно, 1893. – 448 с.

⁴ *Коялович М.О.* История воссоединения западно-русских униатов старых времен. – Минск, 1999. – 400 с.; Чтения по истории Западной России. – СПб., 1884. – 349 с.

⁵ *Толстой Д.А.* Римский католицизм в России. – СПб., 1876. – Т. 2. – 438 с.

⁶ *Чистович И.А.* Состояние униатской церкви в царствование императора Александра I. Православный обзор. – Б.м., 1879. – 60 с.; *Бобровский П.О.* Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. – СПб., 1890. – 394 с.

⁷ *Ульяновский В.И.* История Церкви та Релігійної думки в Україні. Навчальний посібник : У 3 кн. – К., 1994. – Кн.1: Середина XV – кінець XVI століття. – С. 18.

⁸ *Петров Н.* Краткие известия о положении базилианского ордена и разных переменах в его управлении от 1772–1811 // Тр. КДА. – 1868. – № 5. – С. 428–434; № 8. – С. 373–436; № 11. – С. 343–409; 1871. – № 2. – С. 295–374; № 5. – С. 225–317; № 6. – С. 480–554. Очерк истории базилианского ордена в бывшей Польше // Там же. – 1871. – № 2. – С. 295–374; № 5. – С. 225–317; № 6. – С. 480–554; № 7. – С. 118–189; 1872 № 1. – С. 3–85; № 2. – С. 161–272.

⁹ *Петров Н.* Подолия. Историческое описание. – СПб., 1891. – 264 с.; Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – 287 с.

¹⁰ *Трипольский М.* Базилианские монастыри в Киевской епархии // КЕВ. – 1872. – №8. – С. 170–183; № 9. – С. 200–210; № 10. – С. 220–235; № 11. – С. 237–244; № 12. – С. 259–270.

¹¹ *Фотинский О.А.* Экскурсия по Вольнской губернии для описания памятников старины // КС. – 1900. – № 12. – С. 196–206; *Переговский В.* Отрывок из истории присоединения на Вольне униатов к православию в царствование Екатерины II и Павла I // ВЕВ. – 1880 – № 2. – С. 70–78, № 3. – С. 147–159; № 4. – С. 195–212; *Антонович П.* Из недавнего прошлого Вольни // ВЕВ. – 1909. – № 7. – С. 12–28; № 27. – С. 31–40; *Сицинский Ю.* К истории унии в Подолии // ПЕВ. – 1889. – № 20. – С. 433–445; № 21. – С. 455–463; № 22. – С. 488–500; *Яворовский Н.* Краткий очерк воссоединения подольских униатов // Тр. Подол. епархиального ист.-стат. ком. – 1897. – Вып. 8. – С. 245–278; *Семашкевич М.* Римское католичество и Подолия. – Камянец-Подольский, 1878. – 328 с.

¹² *Земський Ю.* Подільські дослідники кінця XIX – початку XX ст. про стосунки Української Греко-Католицької (Уніатської) та Православних Церков. – Хмельницький, 1997. – 23 с.

¹³ *Pelesh U.* Geschishte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom.-Wien, 1880. –Bd. 2. – 20, 1095 S.

¹⁴ *Likowski. E.* Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX w. Uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku. – Warszawa, 1906. – Cz. 1. – 277 s.; Cz. 2. – 311 s.

¹⁵ Єдність церкви і церковні унії // Львівський церковний собор : Документи і матеріали. – К., 1984. – С. 24–25; *Похилевич Д.Л.* Згубна роль церковної унії і історії українського народу. – К., 1958. – 40 с.; Правда про унію : Документи і матеріали. – Л., 1965. – 376 с.

¹⁶ *Скоцилас І.* Дослідження візитаційної документації львівської єпархії у Галичині в др. пол. XIX – пер. пол. XX ст. // Ковчег : Наук. зб. із церковної історії. – Л., 2001. – [Вип.] 3. – С. 470–489.

¹⁷ *Литинський В.* Релігія і Церква в історії України. – Л., 1933. – 112 с.; *Томашівський С.* Вступ до історії Церкви на Україні // ЗЧСВВ. – Жовква, 1932. – Т. 4., вип. 1/2. – С. 1–160; *Чубатий М.* Суспільно-національна роль унії в житті українського народу. – Л., 1934. – 50 с.

¹⁸ *Семчук С.* Св. Йосафат на тлі Унії // Альманах українських богословів. – Л., 1923. – С. 20–30., *Скрутень Й.* ЧСВВ, Два життєписи Св. Йосафата // ЗЧСВВ. – Жовква, 1926. – Т. 1, вип. 4. – С. 569–575., *Хомин П., о.* Митрополит Йосиф Вельямин Рутський і його освітні змагання // Богословія. – Л., 1923. – Т. 1, кн. 1/4. – С. 261–283.

¹⁹ “Візита” Дубенського монастиря СС. Василіанок 1818 р. // Записки чину Святого Василя Великого. – Жовква, 1927.– Т. 2, вип. 3/4. – С. 355–361.

²⁰ *Калакура Я.С.* Українська історіографія : Курс лекцій. – К., 2004. – С. 335.

²¹ *Плохій С.М.* Від Якова Суші до Атанасія Великого : (Огляд видань римських джерел з історії української церкви) // Український археографічний щорічник. – 1993. – № 10/12.

²² *Великий А.Г.* З літопису Християнської України. – Рим ; Л., 2000. – Кн. 6 : XVIII ст. – 287 с.

²³ *Назарко О., Іриней І.* Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960). – Рим, 1962. – 269 с.

²⁴ *Ваєрик М., ЧСВВ.* Нарис розвитку і стану Василянського чина XVII–XX ст. : Топографічно-статистична розвідка. – Рим., 1979. – XXIV, 218 с.; *Нагаєвський о. І.* Католицька Церква в минулому і сучасному Україні. – Філадельфія, 1950. – 88 с.; *Коструба Т.* Як Москва нищила українську церкву. – Торонто, 1961. – 96 с.; *Кудрик В.* Маловідоме з історії української Католицької Церкви. – Вінніпег, 1952. – Т. 1. – 251 с.; *Лецик В.* Українська Католицька Церква в Росії до її ліквідації (1712–1839/75) // Берестейська унія (1596–1996): Статті і матеріали. – Л., 1996. – С. 95–111.

²⁵ Патрило І. Джерела і бібліографія історії Української Церкви. – Рим, 1992 – Т. 3.; Сенік С. Латинізація в Українській Католицькій Церкві. – Люблін, 1990. – 31 с.

²⁶ Скоциляс І. Вказ. праця, – С. XVI.

²⁷ Пам'ятки. Архів Української Церкви. Т. 3. Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVII – першої половини XVIII ст. / Упоряд. М. Довбищенко. – К., 2001. – 461 с.

²⁸ Скоциляс І. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії XVIII ст. // Ковчег. – 2001. – № 3. – С. 470-489.

²⁹ Скоциляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII ст. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Л., 2004. – Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. – ССVIII, 512 с.

³⁰ Крижанівський О.П. Джерела до соціально-економічної історії Церкви на Правобережній Україні (XVIII – перша половина XIX ст.) // Арх. України. – 1993. – № 1/3. – С. 73–79; Архівні документи про історію Церкви на Правобережній Україні XVIII – першої половини XIX ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – 2001. – Т. 7. – С. 56–59.

³¹ Довбищенко М. Українські церковні архіви Литовсько-Польської доби: історична доля та перспективи реконструкції // Арх. України. – 2001. – № 6. – С. 11–23; Документи державного архіву Волинської області до історії Луцької Уніатської єпархії у XVIII ст. // Там само. – 2005. – № 4. – С. 147–149.

³² Тимошенко Л.В. Архіви Уніатської Церкви – джерельна база дослідження краєзнавства Правобережжя XVII – XVIII ст. // Студії АСД. – 2003. – 10. – С. 12–16; Радомищльський архів уніатських митрополитів // Зап. НТШ. – 2000. – Т. 240. – С. 72–85.

³³ Він же. З історії Уніатської церкви на Київщині (XVI–XIX). – К., 1997. – 70 с.

³⁴ Кондратюк Р. Джерела з історії Уніатської Церкви Південно-Східної Волині другої половини XVIII // Арх. України. – 2001. – № 4/5. – С. 99–110; Джерела з історії Уніатської Церкви Південно-Східної Волині // Острогіана в Україні і Європі. Старокостянтинів. – 2001. – С. 352–358.

³⁵ Жилок С. Російська Православна Церква на Волині. (1795–1917). – Житомир, 1996. – 173 с.

³⁶ Історія релігії в Україні. – К., 2001. – Т. 4.: Католицизм. – 598 с.

³⁷ Ульяновський В. Минуле України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи // Київ. старовина. – 2003. – № 5. – С. 3–28.

³⁸ Яременко М. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. (постановка проблеми) // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 3. – С. 121–136.

³⁹ Кривошея І.І., Кривошея В.В., Близнюк І.І. Уманський базиліанський монастир (1765–1834) // Уманщина в етнополітичній історії України (кі-

нець XVIII – першій половині XIX ст.). – К., 1998. – 84 с.; *Побірюченко Н.* Школа базиліанського кляштора в Умані: українсько-польський контекст // Краєзнавство Черкащини. – К., 2004. – № 7. – С. 7–14. – Спецвипуск.

⁴⁰ *Крижанівський О.П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – першої половини XIX ст. – К., 1991. – 125 с.; *Крижанівський О.П., Плохій С.М.* Історія церкви та української думки в Україні: Навчальний посібник: У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX ст. – 336 с.; *Зінченко А.Л.* Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // УІЖ. – 1984. – №1. – С. 98–104.

⁴¹ *Зінченко А.Л.* Церковне землевладіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1997. – 423 с.; Архівні документи з історії аграрних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Арх. України. – 1986. – № 3. – С. 63–65.

⁴² *Він же.* Акти візитацій монастирів і костельів XVIII – у першій половині XIX ст. як історичне джерело // Подільська старовина: Зб. наук. пр. – Вінниця. – 1993. – С. 205–213.

⁴³ *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce // Kościół w Polsce. – Kraków 1969. – Т. 2: Wiekі XVII–XVIII. – S. 780–1045.

⁴⁴ *Kołbuk W.* Kościoły Wschodni na ziemiach Dawnej Rzeczypospolitej, 1772–1914. – Lublin, 1992. – 617 s.

⁴⁵ *Kołbuk W.* Duchowieństwo unickie w Krolewstwie Polskim, 1835–1875. – Lublin, 1992. – 190 s.

⁴⁶ *Nabywaniec S.* Archidiecezja Kijowska w okresie rządów Arcybiskupa Metropolity Felicjana Filipa Wołodkiewicza, 1762–1772. – Rzeszów, 1998. – 575 s.

⁴⁷ *Скочиляс І.* “Тотальність” без контекстуалізації: польський приклад історіописання київського християнства // Ковчег: Наук. зб. із церковної історії. – Л.– 2003. – Чис. 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. – С. 309.

⁴⁸ *Radwan M.* Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim (1795–1839). – Roma; Lublin, 2001. – 480 s.; Kościół greckokatolicki w zaborze rosyjskim około 1803 roku. – Lublin, 2003. – 185 s.

⁴⁹ *Radwan M.* Wizytacje generalne parafii unickich w województwie Kijowskim i Braclawskim po 1782 roku. – Lublin, 2004. – 912 s.; Sociografia Kościoła greckokatolickiego na Braclawszczyźnie i Kijowszczyźnie w 1782 roku. – Lublin, 2004. – 175 s.

⁵⁰ *Pidtypczak-Majerowicz M.* Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i księżki w działalności zakonu. – Warszawa; Wrocław 1986. – 272 s.

⁵¹ *Дмитриев М.В., Яковенко С.Г., Флоря Б.Н.* Брестская уния и общественно-политическая борьба на Украине и Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – М., 1996. – Ч. 1: Брестская уния 1596 г. Исторические причины. – 199 с.

⁵² *Марозава С.* Уніяцка царква в этноконфесійному развіцці Беларусі. – Гродно, 2000. – 352 с.; Етос Унійной Церкви та національна ідентичність білорусів у ХІХ столітті // Ковчег: Наук. зб. із церковної історії. – Л., 2003. – Чис. 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. – Л., 2003. – С. 114–135.

⁵³ *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach Litewsko-Ruskich. 1803–1832. – Lublin 1991. – Т. 2: Szkoły podstawowe i średnie. – 459 s.

⁵⁴ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і певізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – 415 с.

⁵⁵ *Skinner Barbara J., M.A.* The Empress and the Heretics: Catherine II's Challenge to the Uniate Church, 1762–1796. – 1A Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University for the degree of Doctor of Philosophy in History. – Washington (D.C.).– 2001. – 645 p.